

WETENSCHAPPELIJKE EN MAATSCHAPPELIJKE VOORUITGANG

Antoine Verbij

Inhoud:

Inleiding

1. De aard van het paradigma
2. Het onderscheid van theorie en onderzoek
3. Vooruitgang in de wetenschap
4. De dialectiek van doelrationele en kommunikatieve praxis
5. Het crisis-begrip
6. Sociaalwetenschappelijke theorie en maatschappelijke identiteit

Noten

Inleiding

In dit artikel komt de verhouding van wetenschappelijke en maatschappelijke vooruitgang aan de orde. Dit thema is mij ingegeven door de moeilijkheden die ik ondervond bij het bestuderen van de wetenschapstheoretische discussies tussen filosofen als Kuhn, Lakatos e.d. Deze discussies staan op het moment zeer in de belangstelling, vooral ook bij de beoefenaars van de sociale wetenschappen. Toch is het moeilijk om de relevantie van de strijdende opvattingen juist voor de sociale wetenschappen in te zien. In onderstaand artikel kom ik dan ook tot de konklusie dat het beschrijven van de structuur van wetenschappelijke vooruitgang in de terminologie van Kuhn-Lakatos-diskussie ontoereikend is. Pas als men deze terminologie uitbreidt met categorieën die betrekking hebben op typisch menselijke kenmerken van de relatie tussen kennis en werkelijkheid (zogenoeten 'kennisantropologische categorieën'), krijgt men een adequaat beeld van wetenschappelijke vooruitgang; een beeld dat dan ook toepasbaar blijkt op de sociale wetenschappen.

Deze konklusie leidt evenwel nog tot een verderreikende konsekwentie. Het antropologische karakter van de gebruikte begrippen leidt ertoe dat men er niet alleen de structuur van

wetenschappelijke vooruitgang mee kan beschrijven, maar dat men met behulp van die begrippen ook een schema kan opstellen van de structuur van maatschappelijke vooruitgang. Deze extrapolatie is mogelijk op basis van de these dat wetenschappelijke vooruitgang in het verlengde ligt van maatschappelijke vooruitgang. Deze these zegt dat, wat we in de wetenschap doen, niet anders is dan dat, wat we in de geschiedenis van de maatschappij altijd deden; het is er slechts een, methodisch gemaakte, voortzetting van. Deze these is op zichzelf niet te bewijzen. Hij valt slechts te rechtvaardigen door te laten zien dat men op basis van deze these een gedifferentieerd beeld verkrijgt van de aard van de wetenschappen en dat men in dit beeld scherp kan zien waar de problemen liggen voor met name de sociale wetenschappen. De rechtvaardigingsbasis voor de these ligt dus in de wetenschappelijke praxis: kan men met behulp van deze these de problemen van die praxis zodanig beschrijven, dat men zich in het wetenschappelijk handelen kan heroriënteren en een progressieve ontwikkeling in de wetenschappelijke praxis kan bewerkstelligen? Het antwoord op deze vraag kan niet binnen het korte bestek van een artikel gegeven worden. In dit artikel worden enkel aspecten van de sociale werkelijkheid geëxpliciteerd, waarvan verondersteld wordt dat, indien de beoefenaars van de sociale wetenschappen zich meer rekenschap van die aspecten zouden geven, dit zou kunnen leiden tot een progressieve ontwikkeling in de sociaalwetenschappelijke- en, in samenhang daarmee, in de konkreet-maatschappelijke praxis.

1. De aard van het paradigma

Teneinde een inzicht te verkrijgen in het wezen van de wetenschapsbeoefening en dit inzicht voor een beschouwing van de eigen aard van de sociale wetenschappen geschikt te maken, lijkt het me nuttig aan te sluiten op de, zeer in het oog springende, diskussies zoals die zich de laatste jaren aan het "Unity-of-Science"-front hebben afgespeeld. Als eerste dient zich daar Kuhn's beschrijving van het paradigma en de paradigma-verandering aan. (1). Onder het begrip paradigma vat Kuhn een groot aantal karakteristika van de wetenschapsbeoefening samen. In hun meest wezenlijke aspecten vertonen zij een grote overeenkomst met de kenmerken van regelgeleid gedrag zoals Peter Winch die in zijn "Idea of a Social Science" ontwikkelde (2). De wittgensteiniaanse oorsprong van de idëen van beide wetenschapsfilosofen is ontegenzegglijk de oorzaak van die overeenkomst.

Als meest centrale karakteristiek van regelgeleid handelen (en van wetenschapsbeoefening, opgevat als een bijzonder geval hiervan) geldt dan, dat het noodzakelijkerwijs voorondersteld dat de regels door meerderen gevolgd worden (Winch o.c., p. 32 e.v.); in het geval van de wetenschap: dat er een gemeenschap van onderzoekers bestaat die een aantal gemeenschappelijke

regels volgen. Het is evenwel niet zo dat deze regels expliciet moeten zijn, wil wetenschap mogelijk zijn (Kuhn o.c. p. 42). Voldoende is de veronderstelling dat het onder speciale omstandigheden mogelijk moet zijn langs diskursieve weg eenstemmigheid over sommige van de gevolgde regels te bereiken.

Om het begrip paradigma, met het oog op ^{het} verdere be-
toog, wat hanteerbaarder te maken, zullen we er het
woord "onderzoeksstrategie" voor in de plaats stel-
len: een ("volgroeide") wetenschap is pas als zodanig
herkenbaar op het moment dat een groep onderzoekers
zich een bepaalde onderzoeksstrategie hebben eigen
gemaakt. Dit zich-eigen-maken houdt allerm minst in dat
ze alle aspecten van die strategie expliciet weten te
formuleren. Het is juist het voortwerken in die stra-
tegie dat als een van zijn belangrijkste taken heeft
de explicitering van de regels die aan die aktiviteit
ten grondslag liggen. Dit zijn niet op de eerste
plaats methodologische regels, maar vooral de regels
die vastleggen wat voor de onderzoekers geldt als be-
horend tot het universum van onderzoek. Zowel in de
konseptie van Kuhn als in die van Winch zijn het de
regels van de onderzoeksstrategie (of van welke han-
delingssamenhang dan ook) die ons een zeker perspek-
tief verschaffen waardoor het pas mogelijk wordt
dingen, processen en gebeurtenissen in de werkelijk-
heid te identificeren (3). Het expliciterende aspect
van de onderzoeksstrategie is verder nog gericht op
de formulering van enkele van de meest fundamentele
samenhangen tussen de op bovenomschreven wijze ge-
konstitueerde entiteiten (Kuhn, o.c., p. 182 e.v.).
Het betreft hier zowel samenhangen tussen de enti-
teiten die tot het objekt van onderzoek behoren, als
tussen de entiteiten die een rol spelen bij de mani-
pulatie- en observatie-processen in het onderzoek (4).

Voorzover wetenschap zich bezighoudt met de explici-
tering van de regels die ten grondslag liggen aan de
onderzoeksstrategie, is zij theoretisch. Deze theo-
rievorming vooronderstelt echter op twee wijzen een
relatie van de onderzoeker met de empirie. Zonder
deze twee vooronderstellingen zou theorievorming in
de Popperiaanse sfeer van "bold conjectures" terecht
komen; een sfeer waarin de kennisanthropologische
vraagstelling (wat dat is moge verderop duidelijk wor-
den) een zinloze is.

1. Theorievorming vooronderstelt allereerst de moge-
lijkheid van een toepassing van die theorie in de
werkelijkheid. Bij zo een toepassing nemen we impli-
ciet een groot aantal kausale verbanden voor waar aan
(b.v. bij het aflezen van een cardiogram nemen we de

juistheid van allerlei elektrodynamische theorieën voor lief) of gaan we ervan uit dat we allerlei regels korrekt volgen (b.v. bij het verwerken van data die aan de hand van een interview gewonnen zijn). Dat deze vooronderstelling een relatie uitdrukt tussen de onderzoeker en de empirie (en niet tussen de toegepaste theorie en de empirie) is gelegen in het feit dat de wetmatigheden in laatste instantie op de manipulatieve en zintuiglijke vermogens van de onderzoeker slaan, en dat de regel-systemen het kader vormen waarin hij pas zijn identiteit als onderzoeker verwerft.

2. Doet deze eerste vooronderstelling voor theorievorming al enigzins denken aan K.O. Apel's "Leibengagement" (5), de tweede is nagenoeg identiek met Apel's "Leibapriori": theorievorming is niet mogelijk zonder dat de onderzoekers het eens zijn over de wijze waarop ze de relevante aspecten van de werkelijkheid symboliseren in de taal (zowel de geformaliseerde taal waarin ze de relaties tussen de entiteiten uitdrukken, als de taal waarin ze de dingen beschrijven). We moeten van de individuele onderzoeker veronderstellen dat hij de symbolen juist waarneemt en korrekt interpreteert (d.w.z. volgens de regels van de betreffende onderzoeksstrategie), willen we hem als behorend tot de gemeenschap van onderzoekers kunnen beschouwen.

In deze vooronderstellingen is als een statische stand van zaken geformuleerd, wat eigenlijk een activiteit is. De eerste vooronderstelling zegt eigenlijk dat theorievorming vooronderstelt dat de onderzoeker een stuk praxis uitvoert: hij stelt de uitgangswaarden voor een experiment in, of hij stelt bepaalde vragen aan een proefpersoon etc. In ieder geval wendt hij bepaalde middelen aan om gegevens van een bepaalde soort te verkrijgen; kortweg: hij voert doelrationele praxis uit (6). Zo zegt de tweede vooronderstelling voor theorievorming dat de onderzoeker ook nog deel moet hebben aan een praxis van een andere soort: hij moet zich de regels die de juiste interpretatie van bepaalde symboolsystemen vastleggen hebben eigen gemaakt. Hij moet deelhebben aan een kommunikatieve praxis teneinde een "sprachliche Einigung" (Apel o.c., p. 8) met andere onderzoekers te bereiken over wat bepaalde symbolen betekenen.

Voor de onderzoeker bestaat er dus een relatie tussen de theorie die hij onderzoekt en de empirie, doordat hij een in de konkrete werkelijkheid handelend wezen is. In de volgende paragraaf zal een nadere uitwerking ondernomen worden van de verhou-

ding tussen het geëxpliciteerde gedeelte van de onderzoeksstrategie (de theorie zowel als de metatheorie) en de "praxeologisch" bepaalde relatie van de wetenschapsbeoefenaar met de empirie (het onderzoek).

2. Het onderscheid van theorie en onderzoek

In de hier ontwikkelde visie is wetenschapsbeoefening dus enerzijds een proces dat een bepaald produkt oplevert (t.w. een theorie), anderzijds een bepaalde wijze van het in-de-wereld-zijn van een subjeet dat de overeenstemming van die theorie met de empirie tracht te realiseren. Wat, zo laat zich nu vragen, is de systematiek achter de rechtvaardiging van de geldigheid van theorieën, met het oog op de wijze waarop die theorieën in het onderzoek met de empirie worden gekonfronteerd?

Een theorie is de resultante van het expliciterende aspekt van een onderzoeksstrategie. De geldigheid ervan is relatief ten opzichte van datgene wat er in de doelrationele praxis aan succesvolle doel-middelrelaties gerealiseerd kan worden en in de kommunikatieve praxis aan overeenstemming in het begrijpen van de werkelijkheid bereikt kan worden. De acceptatie van een nieuwe theorie is er dus van afhankelijk of het een verandering met zich mee brengt voor de inhoud van beide vormen van praxis. Van groot belang is dan hoe we beide onderdelen "theorie" en "onderzoek" op elkaar kunnen betrekken, nu we ze in bovenstaande analyse als "abstrakte idee" en "konkrete praxis" onderscheiden hebben.

De gedachte van een op-elkaar-betrokken-zijn van analytisch te onderscheiden delen, is een gedachte die we in de werken van verschillende "dialektische" denkers kunnen aantreffen (m.n. daar waar ze uitleggen hoe onze kennis van de werkelijkheid "vermittelt" is door ons deel-zijn van een konkrete totaliteit; voor een hegeliaan omvat deze totaliteit de bevestiging van de identiteit van een subjeet door een ontkenning van het niet-identieke; voor een marxist is deze totaliteit een praxistische totaliteit, waarin het subjeet zijn identiteit stelt door steeds het niet-identieke om te vormen, te veranderen).

Aan deze gedachte vasthoudend lijkt me het gebruik van het begrip "dialektiek" voor het beschrijven van wat er in de wetenschap aan de hand is, gerechtvaardigd: wetenschap kan men dan zien als een geïnstitutionaliseerde handelingssamenhang waarin idee en praxis dialektisch op elkaar betrokken worden. Vooruitgang in de theorie is alleen vooruitgang als het

verschil maakt voor de praxis; en vooruitgang in de praxis (emancipatie in de betekenis van zowel grotere technische beheersing als bevrijding uit irrationele macht) is niets wat verschil zal maken voor de inhoud van elkaar opvolgende theorieën.

M.i. kan het dialektiek-begrip met de betrekking tot de wetenschap nu als volgt gepreciseerd worden : in het wetenschappelijk handelen worden idee en praxis, die in het gewone, voorwetenschappelijke handelen op een natuurlijke wijze geïntegreerd zijn, systematisch met elkaar in verband gebracht: nu eens wordt de idee (basiskonsepten, fundamentele samenhangen etc.) gerelativeerd ten opzichte van een, als absoluut gestelde praxis, d.i. een praxis waarin we handelen alsòf onze doelen en middelen ontisch gegeven zijn, en waarin we communiceren langs wegen en met behulp van normen- en waardensystemen die we ons als vaststaand voorstellen; dan weer wordt die praxis gerelativeerd ten opzichte van de idee, welke laatste we dan als absoluut behandelen, d.w.z. we behandelen onze basiskonsepten en de symbolisering van enkele fundamentele samenhangen daartussen alsòf zij ons een ware afbeelding van de werkelijkheid verschaffen.

Men kan hetzelfde ook als volgt formuleren : in de ontwikkelingsgeschiedenis van de menselijke soort vormen idee en praxis een natuurlijk geheel (een konkrete totaliteit in marxistische zin); in de wetenschappelijke praxis wordt de natuurlijkheid van deze samenhang doorbroken en vervangen door een handelwijze waarin nu eens het ene moment (b.v. de idee), dan weer het andere moment (de praxis) konstant gehouden wordt. Een proces dat in zichzelf reeds een dialektische ontwikkeling vertoont, wordt in de wetenschap methodisch, maar minstens net zo dialektische voortgesetzt (?).

We kunnen deze voorstelling van zaken als een kennis-antropologische wetenschapsopvatting betitelen, daar zij gebruik maakt van categorieën die het typisch menselijke van de relatie tussen de werkelijkheid en de ideeën die de mens er over die werkelijkheid op na houdt, uitdrukken (zie voor een verdere uitwerking van het begrip "kennisantropologie" K.O. Apel o.c.). Het sterkst komt dit kennisantropologische karakter tot uiting in beide vooronderstellingen voor theorievorming zoals die in de eerste paragraaf ontwikkeld werden, en in het hierboven beschreven dialektiekbegrip. De eerste paragraaf liep uit op de these van de praxis (het in-de-werkelijkheid-handelen van de wetenschappers) als het primaat van de empirische wetenschap. In het bovenstaande werd geponeerd dat wetenschapsbeoefening een methodische voortzetting

is van een reeds natuurlijk plaatsvindende ontwikkelingsgeschiedenis van de menselijke soort. Een wetenschap nu, die zich in zijn metatheorie van al deze relaties rekenschap geeft, is de wetenschap zoals die door Habermas in zijn positivismepolemiek naar voren wordt geschoven. Eén zin uit deze polemieken vat bijna alle bovenstaande inzichten op bondige wijze samen: "Indem die dialektische Betrachtungsweise die verstehende Methode derart mit den vergegenständlichen Prozeduren kausalanalytischer Wissenschaft verbindet und beide in wechselseitig sich überbietender Kritik zu ihrem Recht kommen lässt, hebt sie die Trennung von Theorie und Geschichte auf" (8).

Dit, wat de kennisantropologische kant van de zaak betreft. Neemt men de wetenschapslogische kant van de zaak onder de loep, dan blijkt er m.i. een duidelijke continuïteit te bestaan tussen het kennisantropologische model voor de wetenschapsbeoefening en het model dat in één van de meest geavanceerde theorieën aan het "Unity-of-Science"-front geschilderd wordt: in de theorie van Imre Lakatos (9). Al is de uitwerking van de filosofische implicaties van zijn theorie wat aan de magere kant, zijn beschrijving van de geschiedenis van de wetenschap als een geschiedenis van wedijverende onderzoeksstrategieën (Lakatos, o.c. p. 155) moet in het licht van het bovenstaande als juist worden gezien. Een onderzoeksstrategie is er in zijn visie op gericht een harde kern van theoretische veronderstellingen ("hard core") tegen weerlegging te beschermen door deze te omgeven met een serie hulptheorieën. Hier vinden we het inzicht terug dat de empirie niet een op zichzelf staand fundament is, maar dat de empirie een gekonstitueerde werkelijkheid is; een werkelijkheid die bestaat uit samenhangen die in hulptheorieën ("touchstone theories", " 'observational' theories"; Lakatos o.c. p. 106 e.v.) geëxpliciteerd zijn.

In de meer kennisantropologische visie heet het dat dergelijke hulptheorieën in elke communicatieve en doelrationele praxis impliciet aanwezig zijn, geïncorporeerd zijn. De praxis van de wetenschapper is, om zo te zeggen, "theory-impregnated". Die praxis bestaat uit handelingssamenhangen waarin feiten met behulp van instrumenten waarneembaar of anderszins intersubjectief vaststelbaar kunnen worden gemaakt. Lakatos legt dit verband tussen hulptheorieën en concrete praxis niet zo duidelijk, maar stelt wel terecht dat het veranderingen in de dimensie van de hulptheorieën zijn, die de "hard core" tijdelijk tegen weerlegging kunnen beschermen. Anderzijds kan op een bepaald moment een verandering in de "hard core" (de introductie van een nieuwe onderzoeksstrategie die van andere entiteiten en samenhangen uitgaat) rationeel zijn, als

daardoor méér fenomenen uit hetzelfde domein (d.w.z. in een door dezelfde praxis gekonstitueerde empirie) beter verklaard kunnen worden. Dus ook hier zien we hoe nu eens veranderingen in de praxis (de dimensie waar de hulptheorieën betrekking op hebben) aangebracht worden bij een konstante idee, "hard core"; en hoe dan weer de "hard core" veranderd wordt bij een gelijkblijvende praxis. Lakatos noemt deze wisselwerking dan ook "the dialectic of positive and negative heuristic in the research programme" (Lakatos, o.c. p. 138).

Een zeer pregnante uitdrukking voor deze samenhangen is verder nog te vinden bij Feyerabend. Ik doel hier op zijn beschrijving van het "uit de pas lopen" van de fundamentele theoretische aannamen ten opzichte van de hulptheorieën die we impliciet of expliciet aanwenden om feiten binnen ons gezichtsveld te halen; feiten, die dan als korroborerende of refuterende gevallen voor die theoretische kern kunnen gelden (10).

Een belangrijke voorsprong die Lakatos en Feyerabend op hun voorgangers (Popper en Kuhn) hebben genomen, is hun inzicht in het beland van de explicitering van sommige van de theoretische veronderstellingen die ten grondslag liggen aan de praxis die de theoretische kennis met de empirie konfronteert. De theorieën die in deze dimensie ontwikkeld worden, kunnen kandidaten bevatten om de basis-theorie uit zijn beveiligde positie te stoten en zelf als "hard core" van een nieuwe onderzoeksstrategie te gaan fungeren. Terwijl Popper aan dit aspelt van "proliferation" (vermenigvuldiging van het aantal onderzoeksstrategieën die met elkaar wedijveren) geen aandacht schonk (althans neigde in de richting van Kuhn's standpunt die het ontstaan van nieuwe onderzoeksstrategieën als een sociaal-psychologisch fenomeen schatte), plaatsen Lakatos en Feyerabend dit geboorteprocés bewust in de dimensie van de wetenschappelijke progressie. Mogelijke rivalen voor een succesvolle onderzoeksstrategie duiken op in een handelingssamenhang die we hebben leren zien als een praxis van doelrationeel en kommunikatief handelen; een praxis waaraan de wetenschapsbeoefenaar zijn identiteit ontleent en deze inhoud geeft. Zonder een "proliferation" is echter wetenschappelijke vooruitgang niet begrijpelijk, zo stellen beide terecht. Het ontbreken van kennisantropologische categorieën in hun wetenschapstheorie (zoals bijv. de juist aangeduide samenhang met het identiteits-begrip) snijdt hen echter de pas af naar een zo adequaat mogelijke beschrijving van vooruitgang in de wetenschap. Een gebrek dat als belangrijkste oorzaak gezien moet worden voor de moeilijkheden die men ondervindt als men de hier behandelde aspecten van de Lakatos-Feyerabend-theorie naar het terrein van de sociale wetenschappen tracht te extrapoleren (11).

3. Vooruitgang in de wetenschap

Om de systematiek van zoiets als vooruitgang in de wetenschap te kunnen beschrijven, moeten we dus gebruik maken van het inzicht in de interactie van twee, elkaar tegenstrevende "krachten" : (I) een min of meer succesvolle onderzoeksstrategie die we behandelen als een bijzondere "protégé", d.w.z. dat we die tegen refuterende gevallen trachten te beschermen door de explicitering en herinterpretatie van hulptheorieën die in de onderzoekspraxis geïncorporeerd zijn; (II) een proces van vermenigvuldiging van onderzoeksstrategieën op hetzelfde terrein, die zich aandienen met de aanspraak op eenzelfde beschermende behandeling als hun voorganger.

Dit geboorteproces van nieuwe theorieën verdient nog wat nadere kwalifikaties. Een theorie werd in paragraaf 1 beschreven als een explicitering van samenhangen die in de praxis gegeven zijn. We moeten kennelijk aannemen dat zowel de bescherming van succesvolle onderzoeksstrategieën, alsook de ontwikkeling van alternatieven, geleitimeerd worden vanuit eenzelfde basis; dat het verschil tussen de interpretatie of herinterpretatie van hulptheorieën en het ontstaan van nieuwe onderzoeksstrategieën ligt in de verschillende wijzen waarop die theorieën de ervaring, opgedaan in de praxis, structureren en integreren. Het is daarom op zijn plaats, iets meer te zeggen over de definitie van de ervaring waar in dit artikel van uit wordt gegaan.

In de hier ontwikkelde visie is er pas sprake van ervaring als minstens twee individuen zó handelen alsof ze elkaar begrijpen, d.w.z. alsof ze een symbool, of enige andere uitdrukkingsvorm, overeenstemmend interpreteren. Deze overeenstemming blijkt dan uit het feit dat die individuen deel hebben aan een handelingssamenhang waarin die symbolen functioneren. Pas als individuen aldus met elkaar verbonden zijn, kan er van een ervaringsbasis gesproken worden waaraan nieuwe symboolbetekenissen getoetst kunnen worden. De werkelijkheid krijgt dus pas "reliëf" als meerdere subjecten zó handelen, alsof ze zich aan eenzelfde betekenis van een bepaald symbool oriënteren.

In de wetenschap dienen zich geregeld nieuwe symboolsystemen aan; symboolsystemen die een aantal wetenschapsbeoefenaars in staat stellen een onderzoeksstrategie te volgen waarin de betekenissen van die symbolen geëxpliciteerd en gepreciseerd worden. Enkele fundamenteel geachte betekenissamenhangen, waaraan met behulp van symbolen gerefereerd wordt, worden dan als intersubjectieve uitdrukkingsvorm van de bereikte stand van explicitering gepresenteerd. Dezelfde wetenschapsbeoefenaars

handelen echter ook in een werkelijkheid die zich niet zo zeer bekommert om de bevoorrechte positie van dat symboolsysteem; zij oriënteren zich in hun handelen ook aan betekenissen die een ervaringsbasis definiëren waarin fenomenen vaststelbaar zijn die niet overeenstemmen met de in de theorie mogelijk geachte ervaring. Op grond van deze surplus-ervaring (de waarneming van "anomalieën", van fenomenen waarvan de wenselijkheid ingezien wordt ze in de theorie te integreren) kan een (groep van) wetenschapsbeoefenaar(s) ertoe komen een onderzoeksstrategie te ontwikkelen waarin gebruik gemaakt wordt van een symboolsysteem dat die surplus-ervaring als een mogelijke ervaring definiëert; d.w.z. een symboolsysteem dat de status heeft een omvattende structuur van de ervaring van de betrokken wetenschappers weer te geven.

Hier wordt afgeweken van de opinie die Feyerabend met Kuhn deelt, dat de ervaring die in een bepaald paradigma mogelijk gemaakt wordt, niet te vergelijken is met de ervaring in een paradigma dat daaraan voorafgegaan is (de "incommensurabiliteitsthese"). Kuhn is hier radikaler dan Feyerabend. Kuhn neigt naar de wittgensteiniaanse visie dat individuen die handelen in een verschillend paradigma (verschillende regels volgen, een ander taalspel spelen), in verschillende werelden leven. Feyerabend staat dichterbij de interpretatie die Winch van dit wittgensteiniaanse thema geeft. Winch stelt dat het mogelijk is zich de taal die in dat andere paradigma gesproken wordt, eigen te maken, zonder daarbij gebruik te hoeven maken van betekenissamenhangen in de eigen taal ("new languages are learned from scratch"; Feyerabend o.c. p. 225).

Let wel : Feyerabend heeft het steeds over de gemeenschappelijkheid van het gebruik van taalsymbolen, en reduceert het probleem van de (on)vergelijkbaarheid van verschillende handelingssamenhangen, tot dat van de (on)vertaalbaarheid van het ene symboolsysteem in het andere: hij is met open ogen gelopen in de val die de relativist Kuhn voor hem heeft uitgezet. Voor hem is, evenals voor Kuhn, het continue moment in de geschiedenis van de wetenschap (d.w.z. datgene wat de wetenschap tot een gestaag voortschrijdend proces maakt) de bijzondere positie van enkele symbolen en de betekenissamenhang daartussen: het principe van de "taaiheid van de theorie" als het ene konstitutieve moment voor de vooruitgang in de wetenschap, tegenover dat van de "proliferation" als het andere (Feyerabend, o.c. p. 202 e.v.).

Maar "taaiheid van de theorie" is, praxeologisch gezien, een inhoudloos begrip, omdat het iets toeschrijft aan een entiteit (de theorie en haar betekenissen), waarvan

het bestaan gekonstitueerd wordt in een praxis die nu juist verhelderd moet worden. Het lijkt me daarom beter niet te spreken van de "taaiheid van de theorie", maar van de "traagheid van de praxis". Er moet altijd uitgegaan worden van een gevestigde onderzoekspraxis. Pas in het verloop van de tijd worden steeds meer aspecten van die praxis expliciet gemaakt in hulptheorieën. Ook zal het enige tijd duren voordat van één van die hulptheorieën ingezien kan worden dat het een mogelijk alternatief biedt voor de theorie die centraal staat in de gevestigde onderzoekspraktijk. Veel onderzoek zal verricht moeten worden om de beschrijvende en verklarende potenties van de betreffende alternatieve theorie te ontvouwen. Dit onderzoek kan niet anders geschieden dan met gebruikmaking van de beschikbare middelen, waaronder middelen die de geldigheid van de gevestigde theorie veronderstellen. Zo gaat het in de natuurlijke geschiedenis der mensheid, waar nieuwe maatschappelijke systemen zich ontwikkelen op basis van, geënt op en in concurrentie met bestaande maatschappelijke systemen; zo gaat het ook in de wetenschap, die, zoals eerder gesteld, als een methodische voortzetting van die natuurlijke geschiedenis van de menselijke soort gezien moet worden.

Dit betekent voor de wetenschapstheorie dat, als zij zoiets als vooruitgang in de wetenschap wil beschrijven, zij haar aandacht moet verplaatsen van de theorie naar de wetenschappelijke praktijk. Dat wil niet zeggen dat rationele criteria voor het nemen van de methodologische beslissing een alternatieve onderzoeksstrategie te bevoordelen ten opzichte van de gevestigde, elke grond ontnomen worden. Integendeel; aan deze beslissing wordt juist een basis gegeven door deze te zien als een poging de, in de praxis van de wetenschapsbeoefenaars gekonstitueerde, ervaringsbasis met behulp van nieuwe begrippen te beschrijven, daar, waar de fundamentele veronderstellingen in de gevestigde onderzoeksstrategie niet toereikend zijn om de uiteenlopende ervaringen van zijn "aanhangers" te integreren. De basis voor dergelijke criteria is in de praxis voorhanden. Enerzijds de doelrationele praxis. Daar testen we de veronderstelde samenhangen operatief op hun technische bruikbaarheid, of, zoals bijv. in de astronomie, formuleren we die samenhangen als een verwachting van bepaalde gebeurtenissen die we op basis van systematische observatie met onze ervaringen vergelijken. In de sociale wetenschappen bestaat die doelrationele praxis uit de abstracte formulering van bepaalde handelingssamenhangen, en een vergelijking van die formulering met de konkrete ervaringen van de personen die in de betreffende handelingssamenhang actief zijn

(waaronder uiteraard ook de onderzoeker). Die basis bestaat anderzijds uit de kommunikatieve praxis. In de kommunikatieve praxis proberen we, in het geval van een onbevredigende vergelijking van theorie en empirie, niet-geïntegreerde bestanddelen van de ervaring te formuleren en in verband te brengen met het deel van de ervaring dat wel adequaat door de gevestigde theorie wordt beschreven. Dit doen we door er met kollega wetenschapsbeoefenaars over te praten. Daar, waar het domein van onderzoek subjekten betreft (dus in de sociale wetenschappen), kan de explicitering van niet-geïntegreerde bestanddelen van de ervaring slechts plaatsvinden op basis van een communicatie met de betreffende subjekten.

In laatste instantie is dus de kommunikatieve praxis het continue moment van de vooruitgang in de wetenschap omdat zij de veronderstelde samenhangen ter discussie stelt, dáár, waar de doelrationele toepassing op problemen stuit. De doelrationele toepassing is, om zo te zeggen, het diskontinue moment. Doelrationele en kommunikatieve praxis samen, vormen het traagheidsmoment dat konstitutief is voor de geschiedenis van de wetenschap.

4. De dialektiek van doelrationele en kommunikatieve praxis.

Hoe nauw beide vormen van praxis op elkaar betrokken zijn, ja, hoezeer zij elkaar veronderstellen, moge in het nu volgende nog eens nader aangeduid worden. Tevens zal het in deze kontekst mogelijk blijken reeds enkele principiële verschillen aan te geven die er bestaan tussen de wijze waarop kennis omtrent fysische fenomenen zich verhoudt tot de fysische werkelijkheid, en de wijze waarop kennis omtrent sociale fenomenen een rol speelt in de sociale werkelijkheid.

Daartoe zal allereerst de doelrationele praxis als volgt in zijn relatie met de kommunikatieve praxis geschilderd moeten worden: de doelrationele praxis bestaat uit alle doel-middel-relaties die we kunnen realiseren. Doel-middel-relaties kunnen slechts gerealiseerd worden op basis van een kommunikatieve overeenstemming over de identifikatie van doelen en middelen. Over alle doelen en middelen die gerealiseerde zijn bestaat dus kommunikatieve overeenstemming. Aldus gezien geven de gerealiseerde doel-middel-relaties de onder-grens aan van onze kommunikatieve praxis; zij zijn gestolde, geobjektiveerde kommunikatieve praxis; zij zijn wat wij minimaal als mogelijke feiten in onze kommunikatieve praxis moeten erkennen bij onze pogingen een norm- en realiteitsbewust handelen op te bouwen dat er aanspraak op kan maken voor een ander begripelijk te zijn.

Voor de sociale werkelijkheid behoeft dit de nadere kwalifikatie dat norm- en waardesystemen die een rol spelen bij strategische beslissingen in doelrationele handelingssamenhangen niet onveranderbaar hoeven te zijn, maar erkend en tegelijkertijd ontkend, oftewel kritisch ontkracht, kunnen worden. Ook een dergelijke gang van zaken is alleen rationeel als zij geschiedt op basis van een begrijpende en begrijpelijke explicitering van betekenissen.

In de feitelijke doelrationele praxis de ondergrens van wat we kunnen willen (12), pas via de kommunikatieve praxis laat zich uitdrukken wat het is dat we willen. De kommunikatieve praxis verleent de inhoud aan onze strevingen. In de kommunikatieve praxis erkennen we de doelrationele praxis als grens en trachten er betekenissen, waarden en morele inhouden mee te verbinden, zodanig, dat onze verderreikende doelen er hun intersubjectief geldende inhoud door kunnen verwerven.

Vatten we nu verder technologisering en institutionalisering op als processen waarin zich doel-middel-relaties stabiliseren (resultierend in de feitelijke doelrationele praxis) dan verkrijgen we zicht op de konkreetheid van de inkongruentie tussen datgene wat we willen realiseren en datgene wat we kunnen realiseren. In ons kommunikatief handelen blijken overtuigingen en doelen intersubjectieve geldigheid te kunnen bereiken, waarvan de realisering ons verhinderd wordt door de bestaande instituties en de bereikte stand van de ontwikkeling van technische hulpmiddelen. Instituties en technologisch potentieel vormen als het ware een "protective belt" ter bescherming van de abstracte waarden en principes die ten grondslag liggen aan de maatschappelijk-structurele verhoudingen van dat ogenblik. De kommunikatieve praxis die een "meerwaarde" aan (vooreerst niet realiseerbare) waarden en doelen in zich bergt, staat dan in een onmiddellijk kritische verhouding tot enkele van die gevestigde waarden en principes; een meerwaarde die zich als een zingeving van een revolutionaire praxis kan aktualiseren (13). Een revolutionaire praxis erkent als inhoud een set van doel-middel-relaties die niet geïntegreerd zijn in het gestructureerde geheel van stabiele vormen van doelrationele praxis. Een integratie van beide sets doel-middel-relaties kan pas als vooruitgang beschouwd worden na een progressieve ontwikkeling van technologisering en institutionalisering waardoor de, voorheen kritisch geformuleerde, waarden en doelen als mogelijkheden binnen de maatschappelijke structuur erkend worden; dus als die waarden en doelen zich een plaats binnen het door instituties en technologie beschermde bereik hebben verworven.

Dit gekompliceerde proces van legitimering en integratie van kommunikatief geartikuleerde principes komt uitvoerig aan de orde in Habermas' "Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus" (14). Alvorens enkele thema's uit dit werk te lichten die in verband staan met de hier behandelde problematiek, zal eerst nog een noodzakelijke aanvulling gegeven moeten worden op het schema van de wisselwerking tussen kommunikatieve en doelrationele praxis.

In de derde paragraaf werd betoogd dat beide vormen van praxis vooronderstellingen zijn voor de mogelijkheid van een geschiedenis van wetenschappelijke theorieën; een geschiedenis, die we als een abstrakte totaliteit dienen te zien, d.w.z. als een integratie van kommunikatie en manipulatie op een abstrakt nivo: in de theorie. Wat is echter op konkreet nivo het integrerende moment van bovenomschreven praxeologische verhoudingen? Wat stelt de konkreet levende mens in staat zich een identiteit te verwerven in zijn handelen? Hoe konstitueert zich zoiets als een konkreete geschiedenis van de menselijke soort?

Om zichzelf als een met historisch bewustzijn uitgerust wezen te kunnen zien, zal de mens zich moeten kunnen oriënteren aan waarden en doelen die hem door de eeuwen heen als gegeven worden aangereikt. Om kennis te hebben van de wijze waarop zijn soortgenoten hun cultureel-maatschappelijke leven destijds definiëerden, dient hij de betekenissen en impliciete waarden, die in tradities en culturele overleveringen geïnkorporeerd zijn, te ontcijferen. Wil de mens zich in zijn historische positie verstaan, dan stuit hij op de grenzen van wat zich vòòr hem heeft afgespeeld in de dimensie van het kommunikatief handelen. Slechts met behulp van historische uitdrukkingsvormen van normen voor ethisch handelen, kan hij voor zichzelf dergelijke normen formuleren. Voor de konstitutie van continuïteit op het nivo van het konkreete handelen is het kennelijk noodzakelijk dat de mens de historische kommunikatieve praxis in zekere zin als grens ervaart, waartegenover zijn eigen doelrationele handelen (zowel de gestabiliseerde als de revolutionaire vormen hiervan) hem de inhoud verschafft die uitdrukken wat er van die tradities en overleveringen direkt realiseerbaar is in doel-middel-relaties, of wat als kommunikatieve meerwaarde erkend dient te worden (vergelijk Habermas '73, o.c. p. 17-18) In schema :

	kommunikatieve praxis	doelrationele praxis
transcendentale ervaringsdimensie	grens (traditionele normen voor ethisch handelen)	inhoud (realiseringspo- tentieel)
konkrete ervaringsdimensie	inhoud (explicitering van waarden en doelen)	grens (feitelijke doelrationele praxis: institu- ties en techno- logie)

Deze extra ervaringsdimensie noemen we transcendentaal, omdat de integratie van dusdanig gekonstitueerde ervaringen in het bewustzijn, pas het zich verschaft, pas de koncipiëring mogelijk maakt van de konkrete totaliteit van de menselijke geschiedenis.

Ter verheldering kunnen nu twee verbanden aangestipt worden met eerder in dit artikel behandelde thema's.

Hierboven werd gesproken over abstracte waarden en principes, geïncorporeerd in instituties en technologieën, die bekritiseerd konden worden vanuit de aktuele kommunikatieve praxis. Deze kritische virtualiteit duiden we aan als de "meerwaarde" van het kommunikatief handelen. Deze meerwaarde laat zich echter alleen expliciteren met behulp van de historisch gegroeide uitdrukkingsvormen van normen en waarden, en met een besef van de mate waarin zich nieuw geformuleerde doelen laten realiseren. Bij de explicitering van de kommunikatieve meerwaarde stuiten we op de transcendentale grenzen van onze voorgeschiedenis. Bij de realisering van die meerwaarde moeten we strijd leveren tegen de grenzen die ons gesteld zijn door de feitelijke politieke verhoudingen en de beschikbare technische middelen: de gevestigde doelrationele praxis.

Een tweede verband kan misschien ook verhelderend werken. In het wat specifiek wetenschapstheoretische gedeelte van dit artikel werd reeds getoond hoe een bestaande, meer of minder succesvolle onderzoeksstrategie de basis is voor het hebben van ervaringen, die, mits geïntegreerd in het kommunikatieve handelen door middel van explicitering van impliciet aangewende hulptheorieën, de aanzet kunnen vormen voor een nieuwe onderzoeksstrategie. Die ervaringen werden opgedaan in de dimensie van de konkrete praxis, en konden, in het licht van de gevestigde theorie, de vorm van "anomalieën" aannemen (van "inkonsistenties" tussen de theorie en een hulptheorie; zie Lakatos o.c. vooral p. 129 e.v.). In een-

zelfde trant analyserend kunnen we nu stellen dat gelijksoortige ervaringen, opgedaan in het konkrete maatschappelijke leven, in het licht van de gevestigde doel-middel-relaties eveneens anomaal kunnen zijn. In de communicatie, het continue moment van de menselijke geschiedenis, streven we ernaar deze ervaringen met betekenissen te verbinden waaraan we ons in een revolutionaire praxis kunnen oriënteren.

In ons konkrete handelen maken we dus twee soorten ervaringen. Enerzijds ervaren we de (transcendentale) grenzen van onze voorgeschiedenis; anderzijds ervaren we de grenzen van de feitelijke mogelijkheden. Het merendeel van de ervaringen die we in ons handelen aan deze kaders maken zullen ermee in overeenstemming zijn, d.w.z. door die kaders als mogelijkheden erkend worden. Wat hier evenwel van belang is, is hoe vooruitgang in de wetenschap, respectievelijk vooruitgang in de concreet-menselijke geschiedenis tot stand komt. Een noodzakelijke voorwaarde voor een dergelijke vooruitgang is, zo blijkt nu, het hebben van ervaringen die anomaal zijn ten opzichte van die kaders die ons als geldend aangereikt worden. Zoals Kuhn daar een wetenschapstheoriesch begrip van crisis mee verbindt, zo verbindt Habermas daar een concreet-historisch begrip van crisis mee: "Erst wenn die Gesellschaftsmitglieder Strukturwandlungen als bestandskritisch erfahren und ihre soziale Identität bedroht fühlen, können wir von Krisen sprechen" (Habermas '73, o.c. p. 12).

5. Het krisis-begrip

In de nuvolgende paragraaf zal ik trachten mijn these van de continuïteit tussen wetenschapsbeoefening en maatschappelijk-historische praxis te versterken. Daartoe zal ik een struktuurovereenkomst tussen maatschappelijke vooruitgang en wetenschappelijke vooruitgang schetsen aan de hand van het begrip "krisis", om vervolgens te laten zien dat beide vormen van crises relevant zijn voor de sociale wetenschappen.

Kuhn beschouwde een crisis als een laatste wetenschappelijke voorwaarde voor een progressieve ontwikkeling in de wetenschappelijke theorievorming. Het fenomeen van de crisis heeft in zijn opvatting geen verdere logische structuur die de inhouden van de onderzoeksstrategie waar de crisis uit voortgekomen is, verbindt met de inhouden van de onderzoeksstrategie die een eind maakt aan de crisis. Er zijn enkel empirische regelmatigheden (zoals sociaal-psychologische structuurveranderingen in de gemeenschap van onderzoekers) die zich met het krisis-begrip laten verbinden. Zijn rekonstruk-

tie van de geschiedenis van de wetenschap is sterk historicistisch getint: het legt de betekenissamenhangen bloot die voor de leden van een bepaalde onderzoeksgemeenschap het objekt van onderzoek als een in-zich gesloten wereld definiëren (vergelijk ook Feyerabend's verdediging van de "inkommensurabiliteitsthese"; o.c. p. 219 e.v.).

Daartegenover gaat Lakatos ervan uit dat een rationele rekonstruktie van de opeenvolging van verschillende wetenschappelijke theorieën altijd mogelijk is, en dat het daarbij geen bezwaar is dat een dergelijke rekonstruktie gebruik maakt van "the advantages of hindsight", dus ex-post-facto is. Zijn analyse-methode (vergelijk Lakatos o.c. p. 138) lijkt sterk op de methode die wel eens met de term "kritische hermeneutiek" wordt aangeduid. Een dergelijke methode gaat ervan uit dat, gegeven een normatief model voor een bepaalde handelings-samenhang, dit model verbeterd, gekorrigeerd kan worden door het met de resultaten van een beschrijvend historisch onderzoek te konfronteren. Zo gaat Lakatos ook te werk als hij Popper's model voor de houdbaarheid en waarschijnlijkheid van een theorie, kritisch vergelijkt met een beschrijving van de wijze waarop in de geschiedenis van de wetenschap feitelijk beslissingen tot stand zijn gekomen ten aanzien van het aanhouden of als weerlegd beschouwen van een bepaalde theorie. Op grond hiervan komt hij tot een model dat Popper's opvattingen niet weerlegt, maar uitbreidt met een aantal wetenschapslogische voorwaarden en criteria voor de weerlegging van een theorie. Binnen dit model hebben enkele van Popper's meest fundamentele normen slechts relatieve geldigheid (bijvoorbeeld : pas als een theorie zich volgens Lakatos's normen heeft gevestigd, kunnen Popper's eisen wat betreft de falsifieerbaarheid gesteld worden aan die theorie).

Een kritische behandeling van deze normenwisseling in de wetenschapstheorie is niet van cruciaal belang voor het verdere betoog. Wat wel vastgehouden dient te worden, is de structuur van dit kritisch-hermeneutische proces. Deze structuur laat zich namelijk makkelijk herformuleren om er maatschappelijke crises en vooruitgang mee te beschrijven. Daarvoor keren we terug naar het schema boven: gegeven is een, door traditie en culturele overlevering genormeerde, handelingssamenhang. Op concreet nivo communiceren we over onze existentiële ervaringen in die handelingskontekst. We trachten onze identiteit, die we hebben verworven door in die kontekst te handelen, in begrippen en ideeën uit te drukken en streven ernaar deze uitdrukkingsvormen voor anderen begrijpelijk te laten zijn door de gevestigde doel-middel-relaties (de drager, het "vehikel" van de kommunkabele betekenis; zie Apel o.c. p. 28) in onze begrippen, en in Ons handelen, als fei-

ten te erkennen. In deze praxis van handelen en communiceren kunnen de beperkingen van de gevestigde doel-middel-relaties overstegen worden. Vanuit de geschiedenis wordt ons een taal aangereikt waarmee we doel-middel-relaties kunnen beschrijven die niet door de bestaande maatschappelijke verhoudingen gelegitimeerd worden. Deze doel-middel-relaties belichamen waarden die niet passen in het gevestigde normensysteem: ze staan er kritisch tegenover. De uitbreiding van het gevestigde normensysteem met "overgrijpende" normen, die zich uit de verbinding van de kritische waarden met het bestaande normensysteem laten afleiden, is wat we met het kritisch-hermeneutisch te-werk-gaan bereiken. We zullen hieronder zien dat een dergelijke procedure pas geslaagd kan heten indien dit nieuwe normensysteem een praxis mogelijk maakt die de ervaringen van de daarin handelende subjecten integreert.

De, voorheen gevestigde, waarden en betekenissen zijn in een (revolutionaire) praxis niet zo zeer ongeldig, als wel gerelativeerd ten opzichte van een nieuw normensysteem. De nieuwe waarden kunnen ons in ons handelen zó preokkuperen, dat de oude waarden en normen niet meer aan bod komen. Anders gezegd: het oude normensysteem geldt weer op het moment dat in de handelingssamenhang die door het nieuwe normensysteem geleid wordt, bepaalde voorwaarden vervuld zijn. Als namelijk in die handelingssamenhang alle nieuwe waarden gerealiseerd zijn, kunnen voor de rest van het handelen de oude normen weer aangewend worden. Het kan evenwel ook blijken dat de nieuwe normen voor het handelen geen rest overlaten waarin de oude normen geldend gemaakt zouden kunnen worden.

Ter illustratie: in de laat-kapitalistische samenleving gelden liberaal-kapitalistische normen voor het economische handelen, op het moment dat door middel van politiek en burokratie aan bepaalde "uitgangsvoorwaarden" voldaan is. Bijvoorbeeld in het geval van een ondernemer: voldoet hij aan alle normen die overheid, internationale afspraken e.d. aan hem stellen, dan kan hij de rest van zijn handelen gewoon weer motiveren vanuit liberaal-kapitalistische normen zoals akumulatie, drukken van lonen en opvoeren van prijzen etc. (voor het onderscheid tussen liberaal- en laatkapitalistische maatschappijstructuur zie Habermas '73 o.c.). Het kan echter blijken dat de laat-kapitalistische maatschappij-structuur hem geem speelruimte meer laat voor het toepassen van de liberale normen. Dit is dan de reden dat hij zijn identiteit als ondernemer, die hij nog met liberale begrippen definieert, bedreigd zal voelen: het is voor hem niet interessant meer in deze maatschappij.

Het hierboven geschetste proces van het niet-meer-aanbod-komen van oude waardesysteem geeft een extrapolerende interpretatie van waar Habermas op doelt als hij het in zijn opstel "Erkenntnis und Interesse" (15) heeft over het "ausser Anwendung setzen" van wetmatigheden. Habermas acht evenwel het bewustzijn van die wetmatigheden voldoende om de "blinde" werkzaamheid ervan te doorbreken. Het is m.i. onjuist om aan de zelfrefleksie een dergelijke autonome kracht toe te schrijven. "Zelfrefleksie" duidt eerder op het analytische vermogen om betekenisverbanden te ontsluiten die er tussen regelmatigheden in het handelen kunnen bestaan; betekenisverbanden die zich dan eerst nog in een praxis van identiteitsherstel, en dat wil zeggen: een succesvolle doelrationele praxis op basis van communicatieve overeenstemming, waar moeten maken.

We kunnen nu komen tot een nadere kwalifikatie van het krisis-begrip zoals dit in het raam van de sociale wetenschappen opgevat dient te worden. Het meest zinvol lijkt me hiertoe een herformulering te geven van Winch's opvatting over het verschil tussen de sociale wetenschappen en de natuurwetenschappen. Winch wijst erop dat in de sociale wetenschappen de onderzoeker zich niet enkel rekenschap heeft te geven van de communicatieve inhouden en betekenissen die binnen de gemeenschap van onderzoekers gelden, zoals dat in de natuurwetenschappen wel voldoende is. Voor de sociaalwetenschappelijke onderzoeker komt daar nog bij dat hij zich rekenschap moet geven van de betekenissen zoals die in de handelingskontekst, die het objekt van onderzoek vormt, geïnkorporeerd zijn (Winch, o.c. p. 86 e.v.). Het verschil tussen natuur- en sociale wetenschappen ligt dus op het nivo van de interpretatie van symbolen en handelingen. We zagen dat een krisis in de natuurwetenschappen aan de orde is wanneer de natuurwetenschapper in zijn ervaring bestanddelen onderkent die binnen de gevestigde onderzoeksstrategie niet door de daarin geldende interpretaties gedekt worden. In de sociale wetenschappen dient daarnaast nog de ervaring, die binnen de te onderzoeken kontekst door de daarin handelende individuen opgedaan wordt, verdiskonteerd te worden. Bevat die ervaring bestanddelen, die door het normensysteem waardoor die handelingskontekst gedefinieerd wordt (en dat in de theorie geëxpliciteerd is) niet als communiceerbare inhouden erkend worden, dan kan men eveneens van een krisis spreken ten aanzien van die sociaalwetenschappelijke theorie. Een nieuwe theorie, die deze "verdrongen" inhouden van de ervaring integreert, zou dan een vooruitgang betekenen ten opzichte van de gevestigde theorie.

De "kritische theorie" van de Frankfurters is een karakteristiek voorbeeld van een theorie die op een dergelijke wijze is ontstaan. De ervaring van de machteloosheid van het lijden (Adorno), in de jaren vòòr de tweede wereldoorlog werd door hen als de belangrijkste stimulans voor de formulering van een nieuw onderzoeksprogramma erkend. Zij poogden in hun theorievorming de ervaring van het lijden in een wereld die beheerst werd door een ineenslopende liberaal-kapitalistische economie, een opkomend fascisme en een falend sovjet-marxisme, begripmatig te vatten, om hierdoor het uitzicht op een betere wereld te openen. De theorie formuleert nieuwe mogelijke inhouden voor onze praxis: zowel doel-middel-relaties en handelingsstrategieën, als nieuwe betekenissen die we aan de fenomenen buiten ons kunnen toekennen (zo tracht bijvoorbeeld Marcuse, in zijn "Eros en Cultuur", ons handelen ten opzichte van de natuur een geheel nieuwe betekenis te verschaffen). In de theorie worden aldus de gevestigde van een rechtvaardiger, menselijker samenleving.

6. Sociaal-wetenschappelijke theorie en maatschappelijke identiteit.

Habermas probeert in zijn "Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus" een dergelijk programma uit te voeren ten aanzien van de laatkapitalistische samenleving: "Die Untersuchung von Krisentendenzen in spät- und nach-kapitalistischen Klassengesellschaften begründet sich durch das Interesse, die Möglichkeiten einer 'postmodernen' Gesellschaft zu explorieren".

Een onderzoek naar het arsenaal van mogelijkheden in de laat-kapitalistische samenleving dus; een arsenaal waarvan op twee manieren grenzen gesteld zijn. In de hierboven ontwikkelde terminologie laten die grenzen zich als volgt omschrijven: enerzijds wordt de speelruimte aan mogelijkheden transcendentiaal begrensd door de overgeleverde normensystemen ("kulturelle Werten der konstitutiven Überlieferung", Habermas o.c. p. 18), anderzijds wordt zij concreet begrensd door de gevestigde doel-middel-relaties en handelingsstrategieën die noodzakelijke voorwaarden zijn voor de instandhouding van die samenlevingsvorm ('nicht-normative Forderungen der Systemintegration', idem).

Krises, zo zagen we, zijn onmiddellijk identiteitskrises; in het geval van de sociale wetenschappen identiteitskrises zowel voor de onderzoeker binnen de gevestigde onderzoeksstrategie als voor de leden van de betreffende samenlevingsvorm. Krises ontstaan dan enerzijds als resultaat van een uitbreiding van de normen en waarden die we willen realiseren (hetzij een theoretisch geformuleerde, hetzij een subcultureel uitgespro-

beerde uitbreiding), anderzijds als gevolg van een niet kunnen benutten van de potentiële mogelijkheden in het doelrationele handelingssysteem vanwege het gevaar dat dat in kan houden voor het voortbestaan van dat systeem. Een dergelijke klassifikatie van krisistendenties valt samen met Habermas' onderscheiding in respektievelijk identiteits- en systeemkrisis (zie bijv. het schema in Habermas o.c. p. 67). Alleen aan de eerste soort zal hier aandacht geschonken worden.

De gevestigde normen- en waardensysteem zijn de kaders waarin de leden van een samenleving hun maatschappelijke identiteit trachten te verwerven. Het socialisatieproces moet dan ook begrepen worden als een proces waarin het individu zich de kultureel aan-gereikte symbolisering van betekenissen eigen maakt en zijn ervaring naar deze betekenisstructuur tracht te organiseren. Bestanddelen van de ervaring die niet door die structuur gedekt worden, houden in die zin onmiddellijk een bedreiging in voor de identiteit van het vermaatschappelijkte individu. Een dergelijk identiteitsverlies is pas een gevaar voor een maatschappelijk systeem in zijn geheel, indien in een voldoende vrije kontekst van kommunikatief handelen de individuen in staat blijken eenstemmigheid over de interpretatie van dat niet-geïntegreerde bestanddeel van de ervaring te kunnen bereiken, én deze nieuw gedeelde betekenis met een emancipatieve praxis te kunnen verbinden. Habermas' bijdrage ligt dan vooral op het vlak van de interpretatie; nergens legt hij het verband tussen zijn nieuw-gevonden betekenissen waarin zich een blauwdruk voor een menselijker samenleving laat ontdekken, en een doelrationeel handelen dat zich aan deze betekenissen kan oriënteren.

Zijn interpretaties richten zich in het bijzonder op de konstitutieve functies van de politieke en administratieve instituties. Deze laatste moeten de verhoudingen zoals die in de laat-kapitalistische maatschappijstructuur bestaan, legitimeren en de loyaliteit van de gesocialiseerde individuen ten opzichte van de maatschappij bewerkstelligen. In zijn analyse van het socialisatie- en legitimatieproces verschijnt dan de idee van een samenleving die zichzelf rechtvaardigt door een, aan "diskursiver Willensbildung" gekoppelde, legitimatie van normen en motivaties (zie vooral Habermas o.c. p. 153 e.v.). In dat opzicht is Habermas' analyse een kritisch-hermeneutische, omdat het betekenissen zodanig met bestaande funktionele samenhangen verbindt, dat die verbinding het zicht opent op een maatschappij die beter in staat zal zijn de identiteit van elk van haar leden te integreren; "identiteit" dan opgevat als het geheel van die ervaringen, die zich via de kommunikatie en het handelen met elkaar in samenhang laten brengen.

Voor een verheldering van het ideologiekritische potentieel van het socialisatie-proces, is nog een aanduiding vereist van de oorsprong van de niet-geïntegreerde bestanddelen van de ervaring. In de wetenschapsbeoefening is het de theorie die op omvattende wijze de ervaring van de onderzoeker structureert. Op konkreet nivo laat zich de niet-geïntegreerde rest van deze ervaring expliciteren in hulptheorieën; theorieën die omvattend genoeg kunnen blijken te zijn om uit het konkrete nivo losgemaakt te worden en een fundamentele rol te gaan vervullen in een nieuwe onderzoeksstrategie. Duidelijk blijkt dat in dit proces elke theorie als weerlegbaar moet worden beschouwd, daar anders de mogelijkheid van een einde van de wetenschap, van een laatste "absoluut ware", theorie (en dat wil zeggen van een ervaring die restloos gestructureerd wordt door een begrip van het absolute), erkend moet worden. Deze konstatering loopt uit op de opvatting van de konkrete praxis als principieel "open": als een onuitputtelijke bron van hulptheorieën met fundamentele potenties.

Analoog moeten we ook ten aanzien van het socialisatie-proces een principieel "open" praxis veronderstellen waarin kritische inhouden potentieel aanwezig zijn. Is deze open praxis in het kader van de wetenschappen een bron voor theorieën die het genereren van feiten betreffen; in het kader van het socialisatie-proces is de open praxis een bron voor normen- en waardesystemen die zich als mogelijke alternatieven aandienen voor het kader van gevestigde waarden en betekenissen. Teneinde een dergelijk alternatief door te kunnen zetten is een praxis vereist die enkele aspecten van dat alternatief aktualiseert en symboliseert. Pas dan leidt het tot kommuniceerbare inhouden waar een gemeenschappelijke praxis mee verbonden kan worden.

Habermas schuift, in zijn poging zich een systematisch begrip te vormen van de mogelijkheid om langs diskursieve weg normen te rechtvaardigen, de rol die de kennis van randvoorwaarden en van funktionele samenhangen in het maatschappelijke systeem hierin speelt, onder tafel. In zijn uitwerking van het "Diskurs"-begrip blijkt inderdaad dat het hem gaat om een relativering van de feitelijke praxis tegenover de idee van een rechtvaardiger samenleving (Habermas o.c. p. 156). Hij laat echter de omgekeerde relativering achterwege; een relativering die noodzakelijk is om tot een substantieel inhoudelijke aanduiding van die nieuwe samenleving te komen. Symptomatisch voor deze tekortkoming is zijn beschrijving van de "Diskurs" als een kommunikatievorm die funktioneert onafhankelijk van de wijze waarop de ervaring voorgestructureerd is in het handelen ("Der Diskurs... als.. erfahrungsfreie und handlungsentlastete Form der Kommunikation", Habermas o.c. p. 148). Stilzwijgen is

hierin voorondersteld dat individuen tot de erkenning¹ van normen kunnen komen, zonder dat deze normen op hun verplichtende kracht voor een kollektieve praxis ge-
toetst hoeven te worden. Kennis van konkrete omstandig-
heden is wel het materiaal (de "inhoud") van de "Diskurs";
de produkten ervan zijn echter enkel intersubjectief gel-
dende interpretaties en rechtvaardigingen van normen.
Deze interpretaties leveren echter geen nieuwe kennis
(in de zin van "ervaringsstructuur") over de konkreet-
historische omstandigheden in de kontekst waarvan de
"Diskurs" plaatsvindt. Een kritische maatschappijtheo-
rie, die deze "Diskurs" hypothetisch uitvoert, lijkt
zich dan bijvoorbeeld aan elke mogelijkheid van weerleg-
ging te onttrekken door de criteria daarvoor (het al
of niet mogelijk maken van een identiteitsherstel der
betrokken individuen) als "decisionistische restpro-
blematiek", als niet-relevant voor de geldigheid van
zijn uitspraken, terzijde te schuiven (vergelijk
Habermas' kritiek op Apel in Habermas o.c. voetnoot 160
p. 152 e.v.).

Dit artikel vormt een poging om juist het systematische
(wetenschapslogische) belang van een geslaagde pra-
xis, waarin "verallgemeinerungsfähige" normen geïnkor-
poreerd en erkend zijn, voor het oordeel over de gel-
digheid van een kritische maatschappijtheorie aan te
geven. Niet² de analyse van de onderdrukking van de
("erfahrungsfreie") "Diskurs" schuilt de anticipatie
op een betere maatschappij, maar in die van de onder-
drukking van de artikulatie van de ervaring in theo-
rieën en de toetsing daarvan op hun integrerende
kracht voor de ervaring. Het is niet zo zeer de één-
richtingsweg naar de openbaarheid van de "Diskurs" die
we telkens geblokkeerd aantreffen, maar juist de weg
terug, naar een "open" praxis waarin zich een alterna-
tief normensysteem waar zou kunnen maken. Pas als de
sociale wetenschappen zich ook met dit laatste bezig-
houden, leveren zij een positieve bijdrage tot de
oplossing van de identiteitsproblemen van vermaatschap-
pelijkte individuen. "Vernünftige Anerkennung von
Normen" is dan geen doel in zichzelf, maar een syste-
matisch moment in de identiteitsverwerving door het
individu.

Noten

1. Thomas S. Kuhn, "The structure of scientific Revo-
lutions", 2nd edition; The University of Chicago
Press, 1970.
2. Peter Winch, "The idea of a social science",
Routledge and Kegan Paul, London 1958.
3. Vergelijk Wittgenstein's "Philosophische Untersu-

chungen" (Suhrkamp, Frankfurt 1971), met name de paragrafen 215 en 225.

4. Hieronder vallen volgens Kuhn zowel in formule-vorm uitgedrukte wetten en definities, als metaforische modellen met heuristische waarde en allerlei waarden die gebruikt worden om theorieën in hun geheel te beoordelen (voorspellende waarde, sociaal-maatschappelijke waarde e.d.; zie vooral "Postscript 1969" bij de tweede druk van zijn boek).
5. Zie Karl-Otto Apel, "Szientistik, Hermeneutik, Ideologiekritik" in: "Hermeneutik und Ideologiekritik", Suhrkamp, Frankfurt 1971.
6. "Doelrationeel handelen" wordt hier gebruikt in de zin van handelen waarbij de aktor er blijk van geeft voor de gegeven doelen de juiste middelen te kunnen aanwenden, of de juiste strategieën te kunnen volgen om die doelen te bereiken. "Er-blijk-van-geven" houdt in dat de aktor de gevolgde regels moet kunnen formuleren of moet kunnen herkennen indien hij in de kommunikatieve praxis met een uitdrukkingsvorm van die regels wordt gekonfronteerd.
7. Het hier gebruikte dialektiek-begrip geeft m.i. de meest plausibele inhoud aan deze, op vele wijzen gebruikte, term: het houdt het preciese midden tussen een materialistische duiding van het begrip (ontologisch primaat van antropologische categorieën (driften e.d.), van historische entiteiten (politieke macht, klassestrijd) of van economische entiteiten (Kapitaal e.d.)) en een idealistische duiding ervan (van het ontologische primaat van de idee (Plato) tot dat van de "Geist" (Hegel)).
8. Jürgen Habermas, "Zur Logik der Sozialwissenschaften", Suhrkamp, Frankfurt 1970, p. 18.
9. Zie daarvoor vooral zijn artikel in het boek "Criticism and the growth of knowledge" getiteld "Falsification and the methodology of scientific research programmes"; Cambridge Univ. Press 1970.
10. Zie het artikel van Feyerabend, "Consolations for the specialist", eveneens in "Criticism and the growth of knowledge", Cambridge 1970.
11. Feyerabend's opvattingen mogen evenwel niet geheel geïdentificeerd worden met die van Lakatos; evenmin zijn ze totaal verschillend van die van Kuhn. Het karakter van Feyerabend's werk is van wat filosofischer aard als dat van beide anderen, al sluit hij nauw aan op hun begrippenkaders om zijn ideeën te ontvouwen. Zo stelt hij tegenover Kuhn de vraag naar het doel van de wetenschapsbeoefening en maakt hij

zo nogal triviale humanitaire principes zoals "the happiness and full development of an individual human being" in de wetenschappelijk kon- tekst geldend (Feyerabend o.c. p. 210). Dezelfde principes brengt hij tegen Lakatos in het geding door Kuhn's inkommensurabiliteitsthese te verdedigen (Feyerabend o.c. p. 228). Volgens Feyerabend is inkommensurabiliteit een voorwaarde voor de mogelijkheid van een opheffing van de vervreemding die een gevolg is van het als "objektief" voorstellen van de wetenschappelijke rationaliteit (de voorstelling als zou vooruitgang in de wetenschap plaatsvinden in een "derde wereld" (Popper): "The world of ideas"; zie Lakatos o.c. p. 180).

12. Popper beschouwt deze grens niet als een ondergrens. Voor hem is die grens veel absoluter. Dit blijkt als hij de technologische vorm van een wetenschappelijk gevonden wetmatigheid aanduidt met de formule "such and such a thing cannot happen" (zie Karl R. Popper, "The Poverty of historicism", Routledge and Kegan Paul, London 1961). Zo is de technologische vorm van de wet van behoud van energie: "het is onmogelijk een perpetuum mobile te konstrueren". Als voorbeeld van de technologische vorm van een sociale wetmatigheid noemt hij: "het is onmogelijk een anti-werkeloosheids-politiek te voeren zonder de inflatie te vergroten". Afgezien van het feit dat een dergelijke formulering nu juist het technologisch onbelang van een wetmatigheid aangeeft (de technologisch bruikbare vorm zou de kwantitatieve relaties weergeven tussen een minimalisering van de werkeloosheid en de gevolgen daarvan voor de inflatie), leidt het verdedigen van een dergelijke opvatting tot de volkomen diskreditering van de kommunikatieve praxis: het ontkent het feit dat in de communicatie doelen en waarden geëxpliciteerd worden waaraan de entiteiten en de wetmatige samenhangen die daartussen bestaan, nu juist hun inhoud ontlenen.
13. In het gebruik van de term "meerwaarde" in dit verband, wordt ik versterkt door de kollegecyclus van J. van Santen "Meerwaarde op drift" ('73-'74). Hij verdedigt daarin de stelling dat meerwaarde een begrip is dat toepasbaar is op het menselijk handelen überhaupt. De private toeëigening van die meerwaarde in de vorm van Kapitaal, is een fase in het ontwikkelingsproces dat erop gericht is de algemene vorm van de waarde als realisering van menselijke vrijheid doorzichtig te maken.

14. Jürgen Habermas, "Legitimationsprobleme im Spät-kapitalismus", Suhrkamp, Frankfurt 1973.
15. Jürgen Habermas, "Technik und Wissenschaft als 'Ideologie'", Suhrkamp, Frankfurt 1968.